

УДК 373.5.016:94(477):[351.858:316.73:316.752]
DOI: 10.31499/2307-4906.1.2022.256161

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ КОНТРПРОПАГАНДИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Петро Горохівський, кандидат педагогічних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-1943-8240

E-mail: gopeiv@gmail.com

Розкрито значення використання елементів контрпропаганди на уроках історії України з метою збереження національної самоідентифікації, виховання патріотизму і готовності до захисту Вітчизни. Зазначено, що контрпропаганда є реакцією на ворожу інформаційну агресію. Вона є складовою війни, яку веде проти України Російська Федерація.

Встановлено, що інформаційну протидію здійснюють різноманітні державні й громадські організації, але дуже велике завдання покладається на загальноосвітні навчальні заклади країни. Визначено основні напрями ворожої пропаганди і шляхи, способи та форми здійснення контрпропаганди на уроках історії України в основній та профільній школі.

Ключові слова: війна; «гібридна» війна; інформаційна війна; пропаганда; контрпропаганда; інформаційна протидія; уроки історії України; методи, прийоми, засоби і форми контрпропаганди.

THE USE OF COUNTERPROPAGANDA ELEMENTS IN UKRAINIAN HISTORY LESSONS

Petro Horokhivskiy, PhD in Pedagogy, Associate Professor at the World History and Methodology Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-1943-8240

E-mail: gopeiv@gmail.com

The article reveals the importance of using counterpropaganda elements in Ukrainian history lessons to counteract the hostile propaganda that constitutes the “hybrid” warfare waged against Ukraine by the Russian Federation. It is carried out through the media and education.

It is noted that information aggression is carried out in order to erode national self-identification, weaken patriotism and readiness to defend the Fatherland. For a long time, Russia has been building an image of Ukraine as an enemy, including accusations of treason, the collapse of the USSR, abandonment of brotherly friendship, severance of economic and cultural relations; formation of myths about the threat posed by Ukraine to Russians; justification of artificiality of Ukraine as a state; discrediting the political leadership of Ukraine; rewriting history; making fun of the Ukrainian language, traditions, state symbols, etc.

Information resistance to enemy propaganda is carried out by various state and public organizations, but a very large task is assigned to general educational institutions of the country and, first and foremost, to history lessons designed to produce media literacy in students, the ability to distinguish fakes and to counter them with the necessary facts and arguments.

It is established that the methodology of teaching Ukrainian history has considerable potential for the organization of counter-propaganda work: methods, techniques, forms and ways of organizing

educational work. First of all, it is the use of methods and techniques of problem-based learning, interactive technologies, media technologies, holding a lesson in the form of discussions, as well as the use of such types as a round table, expert group meetings, forum, symposium, debates, etc.

The involvement of students in research activities: writing essays, mini-research, participation in projects is important for organizing counter-propaganda in the study of history.

Keywords: *warfare; "hybrid" warfare; information warfare; propaganda; counterpropaganda; information counteraction; Ukrainian history lessons; methods techniques; forms and ways of counter-propaganda.*

Історія України переважно є історією боротьби за свою державність або за її відстоювання. На сьогодні держава втягнена у російсько-українську війну і зазнає ворожих інформаційних впливів також і від Угорщини.

На думку дослідника В. Головченка, Україна є ментально миролюбною і характеризується «...дійсно мирним характером свого розвитку й компромісними шляхами врегулювання внутрішньополітичних суперечностей...» [3, с. 43].

Найбільша небезпека існує і посилюється з боку Російської Федерації, яка, крім спроб силою зброї захопити Україну, включити її до складу нової імперії, постійно вдається до відвертої ідеологічної маніпуляції, покликаної обґрунтувати її намагання будь-що втримати Україну у сфері своїх геополітичних інтересів [3, с. 37]. В. Горбулін стверджує, що у «гібридній» війні наскрізною є інформаційна складова, яка супроводжує воєнну фазу операції проти України або прокладає для неї дорогу [4, с. 8].

Інформаційна агресія здійснюється з метою морального ослаблення громадян України і їхньої здатності до боротьби за власну незалежність [9]. Вона спрямована на всі сфери суспільного життя і на всі верстви населення України. У значній мірі це стосується і сфери освіти, де ворожа пропаганда чинить вплив як на вчителів, так і на учнів.

Тому держава повинна докладати значних зусиль для протидії пропаганди ворожих держав і захисту свого інформаційного простору за допомогою контрпропаганди, зокрема використання її окремих елементів на уроках історії.

Проблема «гібридної» війни, інформаційної війни і контрпропаганди знайшла відображення у численних працях, де розкрито їхні причини, прояви, напрями й наслідки. Зокрема, серед учених, які займалися вивченням інформаційних воєн, слід відзначити Д. Волкогонова, С. Гриняєва, О. Колиновського, А. Крутських, А. Федорова, М. Павлутенкову, В. Петрова, І. Рабіновича, І. Шаравова, Д. Фельдмана та інших, які розглядали лише окремі аспекти інформаційних війн [10].

Серед сучасних українських дослідників можна виокремити праці В. Головченка [2–3], В. Горбуліна [4], М. Житарюка [6], авторів праць-учасників V Міжнародної наукової конференції Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба [16], дослідження Г. Касьянова, В. Смоля, О. Толочка [8] та ін. Проблеми протидії ворожій пропаганді у сфері освіти розглядають С. Рудюк [17], Р. Пастушенко, І. Гирич [18], В. Громовий [5], А. Гриценко [5, с. 55–59] та ін. Проте практично відсутні дослідження про організацію контрпропаганди на уроках історії.

Мета статті – визначити сутність інформаційної агресії та окреслити основні напрями контрпропаганди на уроках історії у середніх навчальних закладах для здійснення інформаційної протидії.

Інформаційна війна дуже тісно пов'язана з поняттями «пропаганда» і

«контрпропаганда». Як правило, противник веде ідеологічну пропаганду, використовуючи різноманітні форми, види, методи наступу на інформаційне поле нашої країни. Насамперед це стосується засобів масової інформації (телебачення, радіопередачі, преса, інтернет) й освіти (історія країни, географія, література тощо).

Контрпропаганда – це комплекс заходів держави, спрямованих на боротьбу з ворожими інформаційними впливами. Відповідно, її метою є збереження суверенітету і територіальної цілісності держави [9]. Контрпропагандистські дії проводять практично всі країни, але кожна з них це поняття розуміє по-своєму [9].

Російська Федерація фактично сама здійснює агресивну пропаганду проти своїх сусідів, США і держав Західної Європи, але при цьому заявляє, що саме вони всі зазіхають на її «скрепи», інші різні духовні цінності та навіть суверенітет і територіальну цілісність. Тому, начебто для їхньої оборони, слід проводити активну контрпропагандистську діяльність. Тобто має місце злиття контрпропаганди і пропаганди з метою проведення інформаційної агресії.

На цьому етапі головним її об'єктом є Україна, а також Польща, прибалтійські держави, Казахстан і, зрештою, усі країни Східної Європи. Переслідуючи стратегічну мету – відродити новітню імперію шляхом поглинення сусідніх суверенних держав, Росія розгорнула широкомасштабну війну. Одним із її напрямів є проведення «воєн пам'яті», що передбачає перекидання об'єктивної історичної дійсності, побудову псевдоісторичних конструкцій, перекидання відповідальності за злочини проти людства на інших тощо. Зокрема, Росія протягом тривалого часу вибудовувала з України образ ворога, який включав звинувачення у зраді, розвалі СРСР, відході від братської дружби, розриві економічних та культурних відносин; формування міфів стосовно загрози росіянам з боку України; обґрунтування штучності України як держави; дискредитацію політичного керівництва України; переписування історії; висміювання української мови, традицій, державних символів тощо [11].

Ходовим інструментом у цьому стала історія. Російські лідери (В. Путін, Д. Медведєв), а також численні історики взялися перелицьовувати історію взагалі й нав'язувати своє бачення.

Дослідник С. Рудюк детально проаналізував підручники з історії Росії і визначив основні антиукраїнські наративи [17].

Взагалі фальсифікується вся історія України. Це робиться насамперед для російських споживачів (учнів, студентів, звичайних громадян Росії), але найбільше зло полягає у тому, що таку перекидану і вкрай сфальсифіковану історію викладають у школах на територіях Сходу України, окупованих Російською Федерацією. А ще доносять до населення Західної Європи і навіть використовують у зовнішньополітичній діяльності очільники Росії. Прикладом може бути виступ В. Путіна на Бухарестському саміті НАТО 2–4 квітня 2008 р., на якому він безапеляційно заявив, що Україну не слід навіть називати державою, грубо і цинічно перекируючи історію, наводив надумані факти [3].

З початком російської агресії проти України були зроблені певні спроби налагодити контрпропаганду в Україні. Зокрема, на початку березня 2014 р. викладачі, студенти та випускники Могилянської школи журналістики та програм для журналістів і редакторів Digital Future of Journalism створили сайт для перевірки фактів stopfake.org з метою спростування фейкової інформації та пропаганди про події в Україні, що

поширюються через російські ЗМІ. Також було ініційовано волонтерський проєкт «Інформаційні війська України», активізувала свою діяльність створена українськими журналістами 2004 р. громадська організація «Детектор медіа» [16, с. 151]. Указом Президента України 11 березня 2021 р. було створено Центр протидії дезінформації на базі РНБО, завданням якого є «...протидія загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, боротьба з пропагандою, деструктивними дезінформаційними впливами та кампаніями, недопущення маніпулювання громадською думкою» [15].

Але організації контрпропаганди на такому рівні мало, оскільки вона спрямована на зовнішніх ворогів, на їхню ідеологічну агресію. Разом з тим її предметом має бути і населення України, на яке теж постійно діє ворожа пропаганда у вигляді різноманітних фейків і чуток. Контрпропаганда теж повинна здійснюватися постійно. А одним із її об'єктів обов'язково мають бути школярі та студентська молодь.

Для цього можна взяти приклад з радянських часів, коли учителів історії регулярно скликали на наради з питань проведення контрпропаганди і давали методичні поради, як її проводити та на уроках у школі, і під час лекцій у трудових колективах по лінії товариства «Знання». Для успішного її проведення в СРСР видавався спеціальний журнал «Аргументы и факты».

На жаль, не всі вчителі розуміють значення організації і проведення контрпропаганди на уроках історії. Прикладом цьому може бути викладена в інтернеті розробка інтегрованого уроку з географії та історії на тему «Збройні конфлікти сучасності. Український Схід» (11 клас) [7].

Чудовим прикладом ефективної і тотальної роботи проведення у школах контрпропаганди на сьогодні може бути організація навчання у школах Фінляндії і Швеції, після того, як у 2014 р. вони зіткнулися з масовою дезінформацією, яку поширювала Російська Федерація. Зокрема, фінський уряд відразу ж запровадив у середній школі розвиток медіаграмотності та критичного мислення для протистояння фейкам і ворожій пропаганді. Так, на уроках математики учнів почали навчати, як недоброзичливці можуть маніпулювати статистикою. На уроках мистецтва учням пояснюють, як можуть підробляти зображення, а на заняттях з історії учні вчать аналізувати відомі пропагандистські кампанії. Подібну роботу проводять і на уроках інших дисциплін [18].

Тому і у наших школах треба до цієї роботи залучити вчителів, насамперед історії.

Міністерство освіти і науки України проводить певну роботу у цьому напрямі. Насамперед щороку перед початком навчання учителі історії отримують цінні методичні рекомендації щодо висвітлення певних сторінок історії України. Провідний працівник Міністерства освіти і науки України Р. Пастушенко зазначає, що у навчальних програмах ключовим стало впровадження медіаграмотності з метою вчити вчителів розпізнавати фейки, а вони на уроках повинні навчати цьому учнів [18]. З цією метою в Україні реалізується проєкт IREX «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність». Методичні рекомендації передбачають виконання цілого ряду вправ, які вчать учнів умінню аналізувати історичну інформацію, історичні візуальні джерела: карикатури, плакати, листівки тощо, допомагають розвивати у них уміння розпізнавати

маніпуляції. Проєкт також рекомендує спеціальні кейси зі зразками «мови ворожнечі», яку застосовують деякі політики (вітчизняні чи іноземні) [12].

Методика навчання історії України має значний потенціал для організації контрпропагандистської роботи. Учителеві залишається лише актуалізувати його. Насамперед це методика організації і проведення проблемного навчання. Вона і раніше широко використовувалася, але у сучасних умовах може відіграти значну роль у підготовці учнів до протистояння ворожій пропаганді. Учитель, створюючи на уроці проблемну ситуацію, повинен сформулювати її відповідним чином. В основу проблемних питань і проблемних задач на уроках можна ставити твердження, які зафіксовані у підручниках історії, схвалених федеральним міністерством освіти РФ. Їх зібрав і систематизував дослідник С. Рудюк [17].

Ці наративи можна подати і як питання, і як завдання; як на початку уроку, так і під час вивчення та закріплення нового матеріалу.

На етапі мотивування теми уроку вчитель повинен пояснити учням, для чого цю чи іншу тему слід розглядати саме у такому руслі, яке це має значення для організації протистояння ворожій (насамперед російській) пропаганді. А потім використати відповідні методи і прийоми, починаючи від прийому міркування і до організації дослідження із залученням усіх можливих історичних джерел.

Для вирішення проблемної ситуації можна використовувати значний арсенал інтерактивних методів і прийомів, наприклад, використати прийом «мозкової атаки».

Так, вивчаючи тему про радянізацію західноукраїнських земель у повоєнний період, учитель визначає такі проблеми для обговорення:

1. Російські політологи та історики, оцінюючи процес радянізації західних областей України, називають лише її позитивні наслідки. Чи згодні ви з такою оцінкою? Відповідь аргументуйте.
2. Російська пропаганда зображує воїнів ОУН-УПА як зрадників і бандитів, а українські історики називають їх борцями за волю. Якими аргументами ви можете спростувати твердження російських істориків?
3. Чому радянська держава вела з ними таку жорстоку боротьбу?
4. Чи можна погодитися з твердженням російських істориків, що більшість населення Західної України підтримала радянську владу в боротьбі проти націоналістів?
5. Чому і сьогодні ряд політичних сил відмовляють воїнам ОУН-УПА у статусі учасників війни?

Під час проведення «мозкової атаки» вчитель допоможе учням не лише правильно розставити акценти, а й показати механізм російської інформаційної агресії.

Ефективною в практиці контрпропагандистської роботи є така інтерактивна форма проведення уроку, як дискусія [14, с. 185–187]. Її видами можуть бути: круглий стіл, засідання експертної групи, форум, симпозіум, дебати тощо. Зокрема, такий вид організації обміну думок між учасниками освітнього процесу, як дебати, передбачає обговорення заздалегідь підготовлених і зафіксованих виступів представників двох протилежних за позицією груп (наприклад, російських і українських істориків).

Досить поширеним у вітчизняній методиці навчання історії є метод моделювання, за яким вивчення теми завершується дискусією з основних питань або ключової проблеми теми.

Наприклад, після вивчення розділу «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» учитель може запропонувати дискусію, яка передбачає ситуацію вибору й аргументації. Для цього він ділить клас на дві команди і пропонує підготувати відповіді на наступні питання:

А. Одні українські історики запевняють, що Богдан Хмельницький створив окреме державне утворення зі своєрідним суспільним устроєм, яке після 1654 р. майже 150 років входило на правах автономії до складу Російської імперії.

Б. Інші українські дослідники стверджують, ніби за часів визвольної війни Українська держава почала формуватися, проте цьому стало на заваді так зване «возз'єднання» з Московією.

В. Російські історики стверджують, що об'єктивних умов для існування Української держави в 1648–1654 рр. не було і тому про українську державність взагалі не слід говорити.

Ключовою тезою дискусії може бути завдання: за допомогою аргументів доведіть існування Української держави за часів Богдана Хмельницького.

Під час дискусії учні повинні заперечити твердження російських істориків про відсутність української державності.

Іноді питання для подібних дискусій пропонують і автори підручників. Зокрема, у підручнику з історії України О. В. Гісема та О. О. Мартинюка до розділу «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» міститься таке завдання: «Історики по-різному оцінюють угоду між Гетьманщиною і Московською державою 1654 р. За допомогою додаткових джерел з'ясуйте різні точки зору та обговоріть їх» [1, с. 136].

Після вивчення теми про участь України у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) і у радянсько-німецькій війні вчитель може провести урок у формі дискусії «ОУН-УПА – борці за волю України». Перед учнями можна поставити проблемні завдання і запропонувати спростувати твердження російських політологів та істориків:

1. Українська повстанська армія створена за допомогою німецької окупаційної влади, яка дала націоналістам зброю та інструкторів.
2. Українська повстанська армія не воювала проти німецьких окупантів.
3. Українська повстанська армія стріляла в спину Червоній армії-визволительці.
4. Вояки Української повстанської армії – це «бандити, кримінальні злочинці».
5. Після 1945 року оунівці з корисливих мотивів стали на службу до американської та англійської розвідки [17].
6. Порівняйте бачення місця і ролі воїнів ОУН-УПА в програмних документах різних політичних партій України.

Такі заздалегідь підготовлені уроки навчають учнів самостійно шукати розв'язання проблемних дискусійних питань, допомагають розвивати історичне мислення, вчать розпізнавати прояви ворожої інформаційної агресії і знаходити контраргументи проти неї.

Важливе значення для організації контрпропаганди під час вивчення історії має залучення учнів до дослідницької діяльності. Наприклад, використовувати такі активні форми навчання історії, як завдання складати мінідослідження. Такий вид роботи сприяє мобілізації інтелектуальних можливостей учнів, їхньому творчому підходу до

процесу навчання.

Наприклад, під час вивчення теми про період правління гетьмана І. Виговського вчитель може запропонувати учням скласти мінідослідження на тему «Чому Росія вважає гетьмана І. Виговського зрадником?» або спростувати твердження російських істориків, що спроби гетьмана-зрадника І. Виговського відірвати Україну від Росії не здобули підтримки переважної більшості українського народу, який виступав проти них [17].

Так само під час вивчення питання про обставини укладення Переяславського договору 1659 р. учитель може запропонувати учням провести мінідослідження на тему «Порушення територіальної цілісності Гетьманщини».

Під час обговорення цього дослідження вчитель може поставити питання: 1. Чи це було єдине посягання Московії на територіальну цілісність української держави? 2. Наведіть приклади відомих вам випадків її агресії. 3. Чим керувалися правителі Московії-Росії?

Під час вивчення розділів «Початок Української революції» та «Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності» передбачається вивчення історії війн більшовиків з Україною. Уроки можна провести у вигляді семінару або залучити учнів до роботи над проектами. Під час підготовки до семінару учні повинні опрацювати ряд додаткового матеріалу і розглянути такі питання: 1. Зовнішня політика Радянської Росії. 2. Причини і привід до війни. 3. Хід воєнних дій. 4. Причини поразки українських сил і її наслідки.

Під час семінару учні всесторонньо повинні розглянути позиції сторін перед війною та під час воєнних дій і спростувати тезу російських істориків: Червона армія у 1918–1920 роках визволила Україну.

Програма з історії України для 10 класу передбачає залучення учнів до написання різноманітних есе й участі у проектах. Наприклад, після вивчення тем про розвиток Української революції 1917–1920 рр. Програма пропонує теми есе, які вчитель може дещо змінити в світлі контрпропаганди:

- Зовнішній ворог чи внутрішній розбрат. Хто більше загрожує суверенітету держави?
- Українська революція чи, як стверджують російські пропагандисти, прояв сепаратизму, який не відповідав інтересам українського народу;
- Українська революція чи, як стверджують російські пропагандисти, «громадянська» війна, яка завершилася закономірною перемогою Радянської влади над зрадниками українського народу – націоналістами [13; 17].

У інших розділах Програми теж можна знайти теми для есе, які слід використати у контрпропагандистській роботі на уроках історії [13].

Більш важливими у профільних класах і у класах, які вивчають історію на рівні стандарту, є залучення учнів до участі у проектах, які передбачають значно глибше занурення учнів у проблему, використання різноманітних джерел і новітніх носіїв інформації. Велику допомогу у їхньому виконанні можуть дати матеріали різноманітних конференцій, досліджень, як, наприклад, дослідження Г. Касьянова, В. Смоля та О. Толочка «Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації» [8], збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект» [16] та інші.

Таким чином, контрпропагандистська робота на уроках історії має бути визнана пріоритетною, здійснюватися цілеспрямовано і послідовно з урахуванням вікових особливостей учнів і їхніх пізнавальних можливостей. Вона має передбачати використання різноманітного арсеналу методів, прийомів, засобів та форм організації навчання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої теми. Перспективним є розробка методичних рекомендацій використання медіатехнологій для здійснення контрпропагандистської роботи на уроках історії у профільній школі та у позакласний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підруч. для 8 кл. з поглибл. вивч. закл. загал. серед. освіти. Харків: Ранок, 2021. 256 с.
2. Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження. Київ: Ніка-Центр, 2016. 184 с.
3. Головченко В. Історико-інформаційна складова гібридної агресії Росії проти Української держави. *Київські історичні студії*. 2017. № 1. С. 35–45.
4. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 4(33). С. 5–12.
5. Гриценко А. П. Досвід формування інформаційної компетентності старшокласників у практиці навчання історії в школі. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін»*. Харків: Вид-во Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, 2012. 92 с.
6. Громовий В. Вчителів треба захищати від пропаганди. URL: <https://osvita.ua/blogs/54473/> (дата звернення: 08.01.2022).
7. Житарюк М. Г. «Гарячі точки» у ЗМІ та Засобах Масової Інформації, пропаганди та маніпуляції. Особливості російсько-української війни 2014. *Вісник Львівського університету*: інф. пов. 2015. Вип. 40. С. 208–214.
8. Інтегрований урок з географії та історії на тему: «Збройні конфлікти сучасності. Український Схід» (11 клас). URL: <https://www.schoollife.org.ua/700-2017/> (дата звернення: 08.01.2022).
9. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Ukraina_v_rosiiskomu_istorychnomu_dyskursi_problemy_doslidzhennia_ta_interpretatsii.pdf?PHPSESSID=9gukpvis0tg2nb17fhhbvn2гс6 (дата звернення: 22.01.2022).
10. Малик Я. Інформаційна війна і Україна. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk15/fail/Malyk.pdf (дата звернення: 08.01.2022).
11. Методичні матеріали з воєнно-ідеологічної підготовки. URL: <https://shag.com.ua/metodichni-materiali-z-voenno-ideologichnoyi-pidgotovki.html> (дата звернення: 08.01.2022).
12. Методичні рекомендації про викладання історії у 2021/2022 н.р. URL: <https://www.historyua.com/2021/10/07/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykladannya-istoriyi-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi/> (дата звернення: 26.01.2022).
13. Навчальні програми для 10–11 класів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 22.01.2022).
14. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
15. Президент України призначив керівника Центру протидії дезінформації. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-priznachiv-kerivnika-centruprotidiyi-dez-67757> (дата звернення: 08.01.2022).
16. V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів (25–26 травня 2021 р.). Харків: Факт, 2021. 217 с.
17. Рудюк С. Як створити образ ворога? Україна в російських підручниках. URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961/> (дата звернення: 20.01.2022).
18. Фейки на уроках історії: як навчити українських учнів критично мислити. URL: <https://iprosvita.com/fejky-na-urokakh-istorii-iak-navchyty-ukrainskykh-uchniv-krytychno-myslyty/> (дата звернення: 20.01.2022).

REFERENCES

1. Hisem, O. V., Martyniuk, O. O. (2021). *Istoriia Ukrainy: pidruch. dlia 8 kl. z pohlybl. vyvch. zakl. zahal. sered. osvity*. Kharkiv: Ranok [in Ukrainian].
2. Holovchenko, V., Doroshko, M. (2016). *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy: istoryko-politychne doslidzhennia*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
3. Holovchenko, V. (2017). *Istoryko-informatsiina skladova hibrydnoi ahresii Rosii proty Ukrainskoi derzhavy. Kyivski istorychni studii, 1, 35–45* [in Ukrainian].
4. Horbulin, V. P. (2014). “Hibrydna viina” yak kliuchovyi instrument rosiiskoi heostrategii revanshu. *Stratehichni priorytety, 4(33), 5–12* [in Ukrainian].
5. Hrytsenko, A. P., (2012). *Dosvid formuvannia informatsiinoi kompetentnosti starshoklasnykiv u praktytsi navchannia istorii v shkoli. Aktualni problemy metodyky navchannia istorii, pravoznavstva ta suspilstvoznavchyykh dystsyplin: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho natsionalnoho avtomobilno-dorozhnoho universytetu [in Ukrainian].
6. Hromovyi, V., Vchyteliv treba zakhychchaty vid propahandy. URL: <https://osvita.ua/blogs/54473/> [in Ukrainian].
7. Zhytariuk, M. H. (2015). “Hariachi tochky” u ZMI ta Zasobakh Masovoi Informatsii, propahandy ta manipuliatsii. Osoblyvosti rosiisko-ukrainskoi viiny 2014. *Visnyk Lvivskoho universytetu, 40, 208–214* [in Ukrainian].
8. Intehrovanyi urok z heohrafii ta istorii na temu: “Zbroini konflikty suchasnosti. Ukrainskyi Skhid” (11 klas). URL: <https://www.schoolife.org.ua/700-2017/> [in Ukrainian].
9. Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O. *Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Ukraina_v_rosiiskomu_istorychnomu_dyskursi_problemy_doslidzhennia_ta_interpretatsii.pdf?PHPSESSID=9gukpvis0tg2nb17fhhbvn2rc6 [in Ukrainian].
10. Malyk, Ya. *Informatsiina viina i Ukraina*. URL: http://lvivacademy.com/vidavnytstvo_1/visnyk15/fail/Malyk.pdf [in Ukrainian].
11. *Metodychni materialy z voienno-ideolohichnoi pidhotovky*. URL: <https://shag.com.ua/metodychni-materiali-z-voienno-ideologichnoyi-pidgotovki.html> [in Ukrainian].
12. *Metodychni rekomendatsii pro vykladannia istorii u 2021/2022 n.r.* URL: <https://www.historyua.com/2021/10/07/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykladannia-istoriyi-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi/> [in Ukrainian].
13. *Navchalni prohramy dlia 10–11 klasiv*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].
14. Pometun, O. I., Freiman, H. O. (2006). *Metodyka navchannia istorii v shkoli*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
15. *Prezydent Ukrainy pryznachyv kerivnyka Tsentru protydii dezinformatsii*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-priznachiv-kerivnika-centruprotidiiy-dez-67757> [in Ukrainian].
16. *V Mizhnarodna naukova konferentsiia Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba “Suchasna viina: humanitarnyi aspekt”*: zbirnyk materialiv. (2021). (25–26 travnia 2021 r.). Kharkiv: Fakt [in Ukrainian].
17. Rudiuk, S. *Yak stvoryty obraz voroha? Ukraina v rosiiskyykh pidruchnykakh*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961/> [in Ukrainian].
18. *Feiky na urokakh istorii: yak navchyty ukrainskykh uchniv krytychno myslyty*. URL: <https://iprosvita.com/fejky-na-urokakh-istorii-iak-navchyty-ukrainskykh-uchniv-krytychno-myslyty/> [in Ukrainian].